

محراب

اقتصادی، اجتماعی، فلسفی، تاریخی، ادبی مجموعہ دور
شیمدیك آیدہ بر نقر اولتور

مضمرجات

هندستانك استقلال مجاہدہ لری «مصاحبه» یوسف ضیا
اسلام «فلسفہ وعلوم» مصطفیٰ شکیب
ملوکی طیفلر «هاتاسونك تزدندہ تخیلات» قریب حسین
عراق عشق سجودہ کلام، حضرت نبی عشقہ سمیر جمال اورہ نوس
سلجوقیلرک اقراضی زمانندہ، قونیہ علمی ضیا
ابن خلدوندہ اجتماعیات ضیاء الدین فخری
ہیا کل الور «ترجمہ دور» شیخ شہاب الدین مقبول سہروردی
سہروردینك فلسفہ سی «مکاشفہ طریق» یوسف ضیا
سجیہ و ذکا اورفولی محمود
تورک متصوفلری (مرید زادہ مصطفیٰ عجری آغا) طاہر عربی
حی بن یقطان «ابن طفیل» رشید

بولمق قابلدور . يالکيز بومؤلفلر اثرلرينى عجمجه يازدقلرى وسلطانہ خلوص کوسترمکدن باشقه برغايه طانيمدقلرى جهتله شهرده کى بوکى تشکيلاتک عايهنده بولنمقده درلر . حاصلى (سراى ، مدرسه ، تکيه ، زنود) زمردلرى نك مجادلهسى سياسى وضعيت مشکله شدکجه آرتيش ، موغول استيلاسنى آنادولوي تهديد ايدرك استقلالنه آل اوزاتدقجه اهميت قازانمشدر . بومجادلهده خلق يا تماميله بيطرف قاليور ؛ ياخودده (زنود) و (مدرسه) نى قوتلى بولورسه اونکله برابر فعلى حرکت کچيوردى . شو حالده شهرک ايکى موجوديتى ، ايکى وارلغى آيرى آيرى کورمک اقتضا ايدر . بى زمردلر مجادله سندن عبارت اولان قوزموپوليت وارلق ، ديکرى اسكى قونيه نك روحى وحدتى محافظه ايدن خلق صنفى که آرالرنده هيچ بر خصوصيت ومنازعه يوقدى . بوکاده قونيه شهرينک قومى وارلغى ديه ياليز . سلجوقنامه لردن تخمين ايديلديکنه کوره ، قونيه نك اوزمانکى نفوسى شيمديکينک بلکه بش مثلى قدر واردى . شهر معظم جامعلرى ، مدرسه لرى ، عمارتلىله چول اورتاسنده بويوک بر معموره کى ايدى . بناء عليه همان بوتون آنادولوده منتشر اولان اخيلر ، بالخاصه قونيه ده بر کثافت ومتين برتساند عرض ايدىورلردى . سکزنجى عصرک ايلک سنه لرنده آنادولوي زيارت ايتيش اولان (ابن بطوطه) ايله ، ينه عيني سنه لرده مولويک حقنده برايازان (فلاکى دده) بزم اخيلرك المشهورلرى ، سياسى مجادله ده کى موقعلرى وخصوصى حياتلرى حقنده زنکين معلومات ویرمکده در . بالآخره تفصيلاً ايضاح ايدم جکمز بوملى مؤسسه ايله سلجوقيلرك انقراضى زماننده کى قونيه ده موجود اجتماعى قاستلر تماملايش اولور .

صلحي ضيا

ابن خلدونده اجتماعيات

تقريباً ايکى سنه اول فرانسز اجتماعياتچيلردن (ژ . بوغله) استانبول دارالفنوننده (سوسيولوژى) يه متعلق برقونفرانس ویرمش ايدى . بوغله نك بوقونفرانسنده کى فکرلردن بريشى ايله موضوعمز اولان ابن خلدون چوق صميمى بر صورتده مناسببتدار اولديغندن اوفکرى موضوع بحث ايدم جکمز . بوغله برچوق سوزلر آراسنده اجتماعيات تاريخنه تماس ايدرکن مونتسکيوى سوسيولوژى باباسى و اجتماعى معينينک مژده جيسى عد ايتيش ايدى . بوعد ايديش يالکيز بوغله يه منحصر دکلدور . اجتماعيات ايله علاقه دار اولانلرک هپسى بو

فکرده در . حالبوکه بزه کوره بوانحصار طوغرو دکدر . چونکه بشریتک تاریخ تفکری قارشوسنده بویه بر شی کسیدیره مه یز . نته کیم اون دردنجی عصرده بر عرب متفکری مونتسکیودن دها قوتلی ، دها صریح اوله رق سوسیولوژی دنیلن انسان وجهیت علمنک تخملرینی اورتیه آتیور . بونک قارشوسنده علمک ، علمی اندیشه نک تحمیل ایتدیکی اصل وحرمتکار وضعیتی آلمق لازمدر .

بوتون فکرلریله ، ذهنی وتیرد لریله دها زیاده یکرمنجی عصرک بر عالمی اولان ابن خلدونی ، فکری وفلسفی غدا سنی عصرلرجه اسلام روحندن آلان مملکت مزه طانمق اندیشه سیله برتدقیقنامه حاضر لایورم . بونک انتشارندن اول ، اسلام حیات فکریه سی ایله علاقه دار اولان وغایه سی بوتون وساطتی ایله فلسفه تاریخنک بوقسمنی تنوبردن عبارت بولونان « محراب » مجموعه سنده بر ایکی مقاله ایله بوکزیده اسلام متفکرینی ، دها زیاده عصر مزک علمی وعالملریله علاقه دار اولان فکرلریله طانمق ایستهرم . بو وظیفه نی غرب عالمه قارشی ایلك دفعه اولمق اوزره آوستریالی اجتماعیاتچی ل . قومپلووتیز ایفا ایتمشدر . فی الحقیقه « اجتماعیاتچی مشاهده لر » ادلی اثرینک صوک قسمنی ابن خلدونه حصر ایدن قومپلووتیز عرب متفکرینی « اون دردنجی عصرده بر عرب اجتماعیاتچیسی » دییه توصیف ایدیور . آتیده کی صحیفه لر مذکور اثردن نقل صورتیه یازیلمشدر :

— ۱ —

اجتماعیات علملرک الک یکسی اولمق مرحله سنی کچیریور . فلسفه تاریخنه باقیلیرسه اوکوست قوتنک اونی حیاتیات اصولی اوزره نظردقته آلدینی کوریلور . سپنسر ، شه فله - Sehoeffle ، لیلینفلد - Lilienfeld ، پاپالا - وادال - T. Vabal ، دوغره ف ویکیلردن رونه وورمس - R. Vorms اجتماعیاتک عینی استقامتمده ترقیسنه چالیشدیله . دیکر طرفدن آدولف باستیان - A. Bastian ، هرمة ، Herme پوست Poste ، لوتورنو ، تارد ، واقارو Vacaro کوستا ولوبون ، ویکیلردن کوستا وراتزن هوفر Q. Ratgenkofer بالعکس سوسیولوژی نی نه تنولوژیک وتاریخی - اثباتی (Sistorice - qositive) استقامتمده ایلریتدیله . بوایکی استقامت آراسنده مخالفت بالخاصه صوک زمانلرده بر چوق اجتماعیات اثرلرینک وجوده کلمه سنه سبب اولان مناقشه لری اویاندرمشدر . مناقشه لرک باشلیجه موضوعی اجتماعیاتک اصول تشکیل ایدیوردی .

مسئله هر زمان يکي بر شکرده کندیسی کو ستر مکده در : اجتماعيات نه در ؟ .. موضوعی وارمیدر ؟ ... هانکی طرز تفکر له علاقه سی واردر ؟ .. پارسده عقد ایدیلن دوت بویوک قونغروده کی شدتلی مباحثه له رغماً منازعه هنوز ختامه ایرمه مشدر .

منازعه لوده بللی باشلی جهت بر اصول انتخابی ، و بو اصولک تاریخ ، تاریخ مدنیت ، آنو غرافیا ، احصائیات ، بشریات ، مقایسه لی حقوق ... کی حال حاضرده موجود علملردن هیچ بریله مناسبتدار اولماسیدر . فی الحقیقه اجتماعيات ایچون تماماً خصوصی بالکر کندی نه خاص بر موضوع اراؤه ایدلدکجه بو علم مختار و متمایز بر علم صفی ایله کندی حکمت وجودنی تصدیق ایتدیره من . عکسی تقدیرده دیگر علملرک نتایجندن مرکب ، فقط کندی نه مخصوص علمی بر ساحه یه مالک اولقسنزین ، بر نوع آنسیقلوپه دی یه بکزه یه جکدر .

سوسیولوژینک موضوعنه تعلق ایدن ظلمت و مشوشیت قارشوسنده بو علمک انحصاری موضوعی اوله رق اجتماعی زمره لر آراسنده کی متقابل تأثیر و عکس تأثیرلری ، مناسبتلری کو سترمک ، اجتماعياتک دعواسنی بویله جه تعیین ایتک ایستیورز . سوسیولوژی او یله بر علمدر که غایه سی ؛ بو متقابل تأثیراتک طبیعیک - normalité نی تشکیل و اراؤه ایلکدر . سوسیولوغلردن ا کثریسی کندی علملرینک ساحه سنک بو قدار محدود اولاسنی ایسته من . ۱۸۹۷ ده پارسده منعقد قونغروده اجتماعياتچیلر ، اکثریتله ، بیولوژیک مه تودی التزام ایتشلردی . بو اصول معلوم اولدینی اوزره ، جمعیتی عضویت کی دوشونمک واجتماعياتی بو عضویتک افعوله لرینی آرامقله توظیف ایتمکدن عبارتدر .

فقط بر طرفدن بو [حیاتی - اجتماعی : Biologico - sociologique] انکشافلر [عرقی - اجتماعی : ethnico - sociales] ملاحظاته تعلق ایدن آمریقا اجتماعياتی بکا برشی ایضاح ایده مدیکندن بر دفعه ده سوسیولوژینک موضوعی حقنده کی نظر لر منری واقعه حالده تأسیس ایتکه چالیشالم .

بو چالیشمه ایکی طرزده اولابیلیر . یا بالفعل موجود اولان اجتماعی عنصر لر آراسنده کی متقابل تأثیرلرک بر اثباتی بولورز . بو تأثیرلر فی الحقیقه انسانیتک انکشافنده نه بویوک رول اوینامشدر ا بونکله برابر ماهیتلری بیلنمه مش ، قیمت حقیقه لری نظر دفته آلمه مشدر . بو نوعدن بر اثباتک بولمنی چوق مشکل اولاجق ، وهرشیدن اول سوسیولوژیک نقطه نظرندن بوتون انسانیتک بر ایضاحنی استلزام ایده جکدر .

فقط محض تاريخی — Pureneut historique اولان بواستشهاد هيچ دكلسه قسماً [تاريخی — ادبی historic littéraire] براستشهادی استخلاف ايدہ بيلير . زیرا بواصول استشهاد ، علمی نقطه نظر اعتباريله بيلنمه ين بر شينه ، ولايت — autorité لره اولان ايمانه محتاجدر . تاريخه باقيلاجق اولورسه بعض متفكرلر ك كندی زمانلرينه طأد واقعاتدن استعانه ايدرك اجتماعي زمرة لرك متقابل تأثيرلرنده ، اجتماعي انكشافك باشليجه تخمئي ومبناسني سزدكلري كوريلور . موضوع بحث متفكرلر تاريخي واقعاتك مشاهده سنه نه قدر استناد ايدرلرسه بواثبات او قدر قيمتي اولاجقدر .

عيني زمانده بز اويله قساعت ايديوورز كه بونظريه يكي دكلدر . في الحقيقه اجتماعيات اسمي آلتده ذكر ايديلن بو علم ، ساده جه اسمي قالد يرلديغي زمان ، كچمش عصرلرك متفكرلرنجه ده معلوم ايدى . اوزمانلر سياسي واجتماعي حياتك مشاهده سي نتيجه سي اجتماعيات اوليوردي . بز بوكشفي شمدي به قدر آز طانمش ، حقوق سياسي مدرسلري طرفندن تماماً اهـ ايدلمش اولان بر عرب محررينك ، ابن خلدونك ، « تاريخ علمنه مدخل » اـ ثرندن يادق [۱] .

اثر ؛ جغرافي توسيعلر ، تاريخي ايضاحلر ياننده كله نك تام معناسيله سوسيو لوژي دينه بيله جك عمومي ملاحظات فلسفيه يي محتويدر . زیرا مدخل ، بشري زمرة لرك ، عرقلرك متقابل مناسبتلري نظريه سي مشتمل بولنمقدردر . بوملاحظات ، قرآن كريمدن آلمش پارچه لرله اثرلرني تزيين ايدن ديني محررلر طرزنده ، نصوص شكلنده صاحيلمشدر . فقط بو ، ابن خلدونك اثرينك علمی قيمته هيچ بر خلل ايراث ايدمه من . قرآني نصله صيق صيق تصادف ايدرسكز : « الله ايستديكني ياپار ، چونكه خالقدر ! » « الله عالمدر ، ايسته يه نه علمني احسان ايدر ؟ » « الله هر شئي بيلير و بز هيچ بر شي بيلمه يورزا ! » .

[۱] ابن خلدونك منحصرأ بواسمه بر اثر يي يوقدر . اثرينك اصل اسمي « عنوان العبر » در . سكرطقوزجلدن عبارت اولان بوكتابك موضوعي تاريخ عموميدر . فقط ابن خلدونك قيمتي تشكيل ايدن قسم اصل بو اولمايوب تاريخنه مقدمه اولق اوزره ياپديغي علاوه در . ومندرجات اعتباريله تاريخ علمنه بزم مدخل عد ايديله بيلير . أساس آدي « مقدمة ابن خلدون » در . وفرانسزجه به اوج قسم اوله رق مستشرق دوسلان طرفندن ترجمه ايدلمشدر . توركجه به اولا پيري زاده صاحب منلا ومتعاقباً جودت وصبحي پاشال طرفندن پيري زاده بي تعقيباً ترجمه ايدلمش واخيراً شريف پاشا طرفندن فرانسزجه لري ايله قارشيلاشديريلارق يكي بر ترجمه ياپيلمشدر . فضله تفصيلات ايچون يقينده انتشار ايدمـ جـك اولان « ابن خلدون » ، مراجعت ايديله بيلير .

هوکی نصار آنجق بر چرچیوہ تک سوسلری حکمنده در. چرچیوہ لرك ایچنده ابن خلدون حیاندن آلمش حقیقی مشاهدات علمیه کوسترمشدر. طوضریلق، درینلک اعتباریله یومشاهدلر، یالکیز اوزمانکی خرسنتیان آوروپانک دکل، مؤخر عصرلرك بیله سیاسی، تاریخی محراتیله مسابقه ایدمبیلیر. شمدی ابن خلدونک سوسیولوژیسنک عمومی چیزکیلرینی کوسترلم :

— ۲ —

ابن خلدون قوملری اوج نوعه آریور : عشیرتلر، نیم وحشیلر، قبیلهلر. قبیله حالنده تعضو ایتش قوملر، ابن خلدونک نظرنده، انکشافک یوکسک بردرجه سیدر. کره ارض اوزرنده ساکن اولان متعدد اقوام آراسینده کی اختلافی، محیطی تأثیرات ایله ایضاح ایدر. بوتأثیر ایله درکه اثرنده محیط فرقلرینه کوره حیات نوعلری کورلمکده در. محیطی تأثیرلر میانیه برنجی اوله رق اقلیمی قویور. — شمالک صغوق اقلیمی مدنی انکشافلره مساعد اولماور. جنوبده بالعکس علمه، صنعته، بنالره البسهلره، نباتی و حیوانی حیاته تعلق ایدن هرشی، محیط ایله معین بر آهنگ هررض ایدر حتی انسانلرك بدنلرینی بیله دری رنکی سائر وخواصی اعتباریله بو آهنگ استیلا ایدر. بوتون حرکتلرنده اقلیمی ایله معین بر نسبت کوستریر. چوق صغوق وچوق صیجاق قطعهلرك انسانلری بومقیاسدن اوزاقلاشیرلر، هیچ بر حرته مالک دکلدرلر، قلبهلرده اقامت ایدرلر، غدالری سفیلانه در، حیوان دریسی کییرلر، بعضاً بوده اولماز نه قانونلری، نه ده پیغمبرلری واردر. بوتون بونلر ابن خلدونه کوره، محیط اختلافک نتیجه سیدر. یوقسه بعضی استولوژیستلرك دیدیکی کی نسلک نتیجه سندن انبعاث ایتیمه یور. ژفت - Jaqhet، سهم - Cem و شام - Gham، صوکر، داروئندن اول کلن داروئیدستلرك ژمه آلوریک - شجره وی فکرلرینی رد ایدن ابن خلدون، بوتخالفلری مختلف محیطلره انطباق عطف ایتیمکده در. قومک انکشافی اوزرنده جغرافی محیطک تأثیری نظریه سی ده عینی در. آلتنجی عصرده بوده ن - Bodin واون سکزننجی عصرده مونتسکیو - Montesquieu طرفندن نا کافی بر شکل آلتنده تمثیل ایدیان بو نظریه اک صوک اوله رق فرهدریق هاتزل - F.ratgel ک « جغرافیای سیاسی » نده اک یکی و صوک شکلی آلمشدر.

قوملر آرمسند موجود اولان اجتماعی و اقتصادی اختلافلری موضوع بحث ایدرکن،

ابن خلدون ، اون سكزنجي عصر محررلري كي خطايه دوشمه يور . معلوم اولديني اوزره بو محررلر طبيعي normal انسانك حقيقي « حال طبيعي état de nature سفي يالكنز وحشيدم كورمشلردى ، ابن خلدون ايسه بونلره مخالفدر . مذكور تلقى يي كورنلر انسانيتك انكشافى ايچنده بالق آوى ، قره آوى وزراعت صفحه لرني هر زمان اوله رق دكل ، متوالى ومتعاقب اوله رق كورورلر . وهيچ شهبه سز بو اولكي سنه نسبة دهاچوق طوغريدر . بونك نتيجه سي [كثير النوعيت - Tolygénisme] وارير . بودوشونجه يه كوره بشريتك منشأنده مختلف جغرافى محيطلره تقابل ايدن مختلف انسان مخالفلري واقع اولمشدر .

— ۳ —

عصر حاضر ك اك شايان دقت اجتماعياتچيلرندن برى اولان ژوليوس لپرت - J. Lipert اجتماعى انكشافك باشليجه محركى اولارق « حيات احتياجلريني تأمين ايتك اندیشه سي » نى قبول ايدىور . اكر ابن خلدونى طائيش اولسه يدى شو سوزلريني ذكر ايدم جكدى : مختلف قوملر ك مؤسسهلرنده ، تعامللرنده مشاهد ايتديكمز فرق ، احتياجلريني تداركده كي تخالفدن منبعثدر . فى الحقيقة جماعت حالنده انسانك تعضوى منشأنى ياشايه بيلمك احتياجنده بولورز . بويولده انسانلر اولاك بسيط غذا آرامقله باشلارلر ، صوكر ايتدجه اينجه لشن احتياجلري تظمين ايدرلر ونهايت لو كس - Superflu يي دوشونورلر ، فقط ، طبيعته كورولديكي كي ؛ مختلف ممالكتر ، احتياجلري تظمين ايتمك مختلف واسطهلري تعقيب ايديله جك اولورسه منشأدن باشلايه رق مختلف انسان نوعلرينك وجوده كلديكي كوريلور ؛ برقسى زراعت حصر وجود ايدر ، اكر ، بيجر . ديكر قسمى حيوان يتشديرر ، تربيه ايدر . بو استعداد مالك انسانلر تارلا و مرعا آرامق مجبوريتنده در . چونكه شهرده ايش كورمه يه جكدر . زمانك آقيشي ايله انسانلر مهم بر ثروت قازاندقلى وقت شهرلر تأسيسنه ، اولر سرايلر انشاسنه قويولورلر وكنديلريني لو كس ابتلاسنه براققه باشلارلر . بو ايسه بوسبوتون يكي برنوع انسانك منشأيدر : شهرلير . بونلر ك ايچنده برقسى غذا احضارينه برقسى تجارت اجراسنه حصر وجود ايدرلر وبوايشلر كنديلريني كيتدجه زنكينا شديرر . او صورته كه رفاه اعتباريله زراعى وراعى يي آرقده براقش اولورلر ... فقط بوراده دخی بلدى حياتك كوى ياشايشي كي طبيعى اولديني كوريلور . بونك ايچوندر كه طبيعى بر منشأه مالكدر .

بويلاحه ابن خلدون مختلف نوع انسانلرى انكشاف اجتماعينك عاملى اوله رق قبول ايدىيور ، بونلر طبعى اوله رق منشادن اعتباراً اقتصادى واجتماعى اولدينى قادار جغرفى اولان محيطلره انطباق نتيجه سنى ويرىيور . زراع ، راعى شهرلى . . . متقابل مناسباتك تاثيريله دولت تاسسى ايچون لازم عنصرلردر . مناسبات مذكوره بالاخره سياسى تشكىلاتك مقدراتنى تعيين ايدر .

موضوع بحث اولان مختلف اجتماعى عنصرلردن الك مهمى عشرتلردر . چونكه دولتك حقيقى مؤسسى اونلردر . بو خصوصده ابن خلدونى ديكله يلم :

« عشرتلر چوق وحشى آداملردر . بلده ليلر كنديلرني وحشى حيوانلر و حريص شقىلر كى تالق ايدر . بو عشرتلر ، عشيرى بربرلر ، كوردلر تركمنلر و توركلردر » شهر حياتى انسانه عشرت حياتنده كى حالندن بوسبوتون باشقه برشكل ويرر « صلاح ورفاه ايچنده ياشايان شهر ليلر حسياته مبتلا اولور ، امنيتلرني تأمين اهتامنى حكومت آداملرينه براقىرلر ، صلاح ايچنده يشارلر ، مجاور ملتلره تجاوزى هيچ دوشونمزلر ، غائله لردن اوزاق اولدقلى وسلاح استعمال عادتى ترك ايتدكلرى ايچون جوجقلىرينه اونى ده تعليم ايتمزلر . »

ايشته ابن خلدونك ، متوالى نسملرله اداره ايدلمش اولان حياتك اجتماعى عرق ، زمره و صنفلرندكى تخالفلىر دائماً وهر يردده اشتقاق ايتديرديكى طرز و شكل بودر . فى الحقيقه عرب اجتماعياتيچيسنك شودوشونجه سنه باقكيز : « اعتياد استعدادلى توليد ايدر ، چونكه او ، (اعتياد) اولكيسنى تعديل ايدن بر طبيعت ثابته در . »

*
* *

كله جك مقاله ده ابن خلدونك اجتماعياتك ساحه سنه تعلق ايدن ديكر فكرلرني بالخاصه وراثت حقنده كى تلقيسى كوستره جكز .
ضياء الدينه فخرى

